

Володимир Маслійчук

Від «додаткових класів» до «народного училища». Світський освітній заклад у Харкові 1775–1789 рр.¹

Історія виникнення світських навчальних закладів, поява нової, світської освіти потребує детального дослідження. Створення у Харкові «додаткових класів» 1768 р. — одна з перших спроб на шляху до світської школи на Слобожанщині. Від початку вона залежала від світської влади і мала широку палітру предметів, утримувала сиротинець. Однак протягом другої половини 1770-х рр. заклад набув і мілітарних рис, чому сприяв директор Іван Колбек, хоча й зберіг «класи» малювання та співів, власну структуру, принципи функціонування та матеріальне забезпечення. На відміну від багатьох інших світських навчальних осередків, харківський продовжував діяти, незважаючи на адміністративні реформи та зміни в керуванні губернією. Це училище також підтримувало досить жваві зв'язки із Харківським колегіумом, доповнюючи його богословські дисципліни світськими. На кінець 1780-х рр. Харків, завдяки училищу і колегіуму, залишався провідним освітнім центром регіону, що певною мірою сприяло відкриттю згодом у цьому місті університету.

Ключові слова: училище, сиротинець, військова справа, Харків, колегіум.

Постання світської освіти, секуляризація знань та вплив Просвітництва на освітні практики є однією із засадничих проблем історії культури. Відповідь на питання, як сформувалися перші світські навчальні заклади, який характер вони мали і наскільки відповідали потребам тогочасної спільноти, дозволяє ширше інтерпретувати не лише подієву історію, а й тогочасний стиль життя, унормова-

¹ Дану статтю почасти написано завдяки дотації Канадського інституту українських студій з Вічного фонду родини Стасюків на тему: «Освітні реформи у Харкові у другій половині XVIII — першій третині XIX ст.».

ність та дисциплінування шкіл, лікарень, в'язниць². З другого боку, аналіз функціонування перших освітніх установ світського типу прокладає шлях до розуміння глибших причин у суперечностях, а подеколи й зумовленості спроб встановити контроль за підлеглими та учнями. Поза тим, історія таких закладів на українських теренах містить у собі ще й низку компонентів, пов'язаних із проблемою влади (імперської чи місцевої), а також спільноти, яка незрідка пропонувала «свої» відповіді на подразнення, викликані просвітницькими перетвореннями.

Добрий матеріал для вивчення цих та інших питань дає діяльність у Харкові впродовж 1768–1789 рр. «додаткових класів» — світського освітнього закладу, якому за доволі короткий час судилося пережити цілу низку змін. Початки його функціонування та зв'язок «класів» із Харківським колегіумом були вже розглянуті мною в іншій статті³, натомість метою даної розвідки є дослідження особливостей світського шкільництва на підімперській українській території, зокрема процес трансформації «класів» із закладу з широкими перспективами навчання в осередок напіввійськового типу.

Звернення до історії харківських «класів» (інакше «училища») нараховує довгу традицію. Приміром, вже училищний статут 1804 р. передбачав, що одним із обов'язків викладачів є вивчення минулого цього навчального закладу, а перша спроба зробити це реально датується 1818 р. Вона пов'язана з ініціативою вихованців «училищ», тоді вже попечителів Харківського навчального округу Захара Яковича та Єгора Васильовича Карнеєвих⁴ (ініціатива увінчалася створенням рукописної історії училищної справи

² Проблема контролю є засадничою для розуміння просвітницьких практик та нового стилю життя, див. класичну працю Мішеля Фуко: Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la Prison* (Paris, 1975).

³ Володимир Маслійчук, ««Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр.,» *Київська академія* 11 (2013): 137–153.

⁴ Див. пропозицію Захара Карнеєва до училищного комітету Чернігівської губернії від 5 січня 1818 р. про складання історії училищ та надіслання її до Харкова: Державний архів Чернігівської області, ф. 229, оп. 1, спр. 14, арк. 22. Таку пропозицію мав отримати й Училищний комітет Слобідсько-Української губернії, принаймні в Харкові є рукопис із прямою згадкою про Карнеєва (Рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Каразіна (далі — РВ ХЦНБ), шифр 458/с, арк. 4).

в Харкові⁵). Пізніше, аж до середини ХІХ ст., у згадках про «класи» домінував наголос на їхній військовій складовій. Приміром, автор опису Харківської губернії 1857 р. Семен Кованько підкреслює, що з вихованців «класів» було сформовано роту кадетів⁶, і так само сприймав цей начальний заклад Григорій Квітка-Основ'яненко, який планував за спогадами та власними спостереженнями описати «класи» в історії Харкова. Ось характерний уривок з однієї зі статей Квітки 1838 р.:

Из так называемых «питомцев» классных, или воспитанников и пансионеров «классического пансиона», составлена была рота кадет в полных мундирах (синих кафтанах с малиновым суконным воротником и обшлагами; исподнее палевое) и аммунициею приличною. В летнее время за городом они практически занимались военными экзерцициями: кроме различных тогдашних построений фронта, стреляли из имевшихся у них ружей в цель, залпом повзводно и беглым огнем, строили редуты и осаждали их, проводя траншеи и подводя мины по всем правилам военных наук. Им отпускались от начальства пушки меньших калибров из имевшейся в городе артиллерии, прежде бывшей казачьей службы, для практического обучения артиллерийской науке⁷.

Однак зміни в оцінках завдань освіти, що окреслилися упродовж 1860-х рр., започаткували новий ракурс погляду на невеликий харківський навчальний заклад: важливішим уже видавалося наголосити на просвітницькому стрижні та громадській ініціативі, що це підтримала. Зокрема, саме такі акценти поставлено у розвідці 1866 р. про харківську освіту Григорія Данилевського, де Харків постає як великий просвітницький центр із потужною громадською ініціативою⁸. Подальші публікації згадували «класи» передусім у зв'язку з історією Харківського колегіуму: на таких «взаємоперетіканнях», для прикладу, наголошував у своїй праці Амфіян Лебедев⁹. Що ж

⁵ «О училищах в Харькове» (див.: РВ ХЦНБ, шифр 458/с.).

⁶ Семен Кованько, *Описание Харьковской губернии* (Харьков, 1857), 51.

⁷ Цю статтю Квітки було замалим не дослівно повгторено в «Журнале Министерства народного просвещения» за 1841 р. (Григорий Квитка, «Обзор газет и журналов», *ЖМНП* 3 (1841): 28)

⁸ Григорий Данилевский, *Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования* (Харьков, 1866).

⁹ Амфиан Лебедев, *Харьковский коллегіум как просветительский центр Слободской Украйны до учреждения в Харькове университета* (Москва, 1886).

до академічного вивчення світської освіти в Харкові, то його започаткував у 1905 р. розділ праці Дмитра Багалія та Дмитра Міллера з історії міста¹⁰. Утім, хоч насичений переказом джерельного матеріалу, цей розділ був не зовсім повним. Додаток до нього про «училище» оприлюднив Володимир Савва, чия публікація дозволяє з'ясувати особливості викладання, штат та зміну керівництва цього навчального закладу у 1782 р.¹¹. Наступні дослідження, від початку ХХ ст. й до сьогодні, теж не оминають «додаткових класів» та училища¹².

Разом з тим, в архівних фондах Слобідсько-Української губернської канцелярії та Харківського намісницького правління зберігається чимало досі не використаної документації, що висвітлює діяльність цього навчального закладу. Так само поза увагою науковців залишилися опубліковані останнім часом мемуари авантюриста Івана Тривоги (Тревогина), який навчався в «класах»¹³. Суттєвим доповненням до характеристики училища є також спогади харківського архітектора Василя Ярославського: хоч вони дещо пізніші, однак дуже інформативні¹⁴. Врешті, вельми вартісний матеріал містять нещодавно видані друком нотатки про поїздку до Харкова у 1813 р. одного з найвідоміших вихованців «класів» Романа Цебрикова, насичені описами відвідин колишніх приятелів та спогадами про «училище»¹⁵.

¹⁰ Дмитрий Багалей и Дмитрий Миллер, *История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905)* (Харьков, 1905), 1: 403–427.

¹¹ Владимир Савва, «К истории Харьковских училищ», в Владимир Савва, *Из слободско-украинской старины конца XVIII в. (заметки и материалы)* (Нежин, 1906), 21–28.

¹² Найзмістовніші студії: Василий Веретенников, «Художественная школа в Харькове в XVIII в.», *Сборник Харьковского историко-филологического общества XIX* (1913): 224–234; Василь Кук, «Харківські школи — колегія та додаткові класи» *Український історичний журнал* 7 (1970): 97–101; Людмила Посохова, *Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.)* (Харків, 1999). На військовий складник «класів» звертає увагу Володимир Кравченко: Володимир Кравченко, «Університет для України», у Володимир Кравченко, *Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії* (Київ: Критика, 2011), 96–97.

¹³ Андрей Топорков, «История Ивана Тревоги», в *Публицистика и исторические сочинения периода феодализма: Сб. науч. Трудов* (Новосибирск, 1989), 246–276.

¹⁴ «Записки В. И. Ярославского», *Киевская старина* 9 (1887): 109–152.

¹⁵ Роман Цебриков, *Путешествие из Петербурга в Харьков*. (Харьков, 2013).

Повертаючись до витоків — проекту 1765 р. відкриття світських додаткових «класів» при Харківському колегіумі, можна констатувати його прямий зв'язок зі скасуванням козацького устрою слобідських полків і запровадженням на Слобожанщині загальноімперських установ¹⁶. Реалізовувати цей проект мав перший слобідсько-український губернатор Євдоким Щербінін, проте брак чітко окресленої мети і конфлікт із місцевою церковною владою призвели до того, що, хоч єпископ Самуїл Миславський доклав чимало зусиль для поєднання навчання в «класах» і колегіумі, насправді постав незалежний від колегіуму освітній осередок з елементами шляхетської школи та сиротинця¹⁷. «Класи» було розташовано в окремому приміщенні, а крім загальних дисциплін, тут викладали малювання та спів. Іван Тривога згадував, що він «учился по-руски, по-французски, истории, географии, математики, рисовать, танцевать и играть комедии и трагедии, в чем и успех имел»¹⁸. Як бачимо, початок «класів» дійсно припав на просвітницькі зміни в імперії, тож за короткий час цей заклад набув помітної ваги і в ньому реалізувалося багато новацій: запровадження уроків малювання та музики, проекти створення друкарні й книгарні, початок формування світської бібліотеки.

Однак уже від середини 1770-х можна зауважити поступову трансформацію «класів» у бік поширеної на сході Європи практики напіввійськової школи для шляхетних дітей¹⁹. Для Харкова це показово ще й тому, що при тутешньому гарнізоні в 1760–70-х рр. вже діяла початкова школа для дітей «Слобідського баталіону»²⁰,

¹⁶ *Полное собрание законов Российской империи* (Санкт-Петербург, 1830), XVII: 135 (№ 12397); Кук, «Харківські школи,» 97–101.

¹⁷ Див. деталі: Маслійчук, «Колегіум — “новоприбавочные” класи,» 137–153.

¹⁸ Топорков, «История Ивана Тревоги,» 252–253.

¹⁹ Про такі зміни в школах Речі Посполитої див.: Stanislav Litak, «Wandlungen in polnischen Schulwesen im XVIII Jahrhundert,» in *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band 3. Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung und Wissenschaft im XVIII Jahrhundert* (Wien, 1976), 96–125.

²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 1710, оп. 2, спр. 1274, арк. 10–76. Цікаво, що в цій школі у 1776 р. мали навчати і солдатських сиріт. Сама школа була невеликою, на 42 учні.

тобто, крім колегіуму, «класи» співіснували із солдатською школою. Зазначені вище тенденції у зміні спрямування «класів» збіглися зі зміною світської та церковної влад. Засновник та основний опікун навчального закладу, перший слобідсько-український губернатор Євдоким Щербінін, у 1774 р. виїхав до Петербурга, а білгородський та обоянський єпископ Самуїл Миславський (теж прихильник просвітницьких ініціатив) після тривалої відсутності передав у 1774 р. кафедру Аггеєві Колосовському. Від 3 липня 1775 р. Слобідсько-Українською губернією став керувати Дмитрій Норов, а з грудня 1775 р. в «новоприбавочные классы» було призначено нового директора — секунд-майора Івана Колбека²¹.

Період директорування Колбека досі не привертав уваги дослідників, а тим часом власне це багато чого пояснює в харківській системі освіти наступних десятиліть — такий же суперечливий, як і постать самого директора.

Докладна біографія Колбека невідома, однак він сам зазначав, що народився у Берліні²², столиці Пруссії. Нескладно вирахувати, що його виховання припало на правління Фридриха Великого і що «пруська система» не могла не датися взнаки. Новий директор вирішив перетворити «класи» й сиротинець на напіввійськовий заклад. Утім, імовірно, це планував зробити ще Щербінін, для кого взірцем освіти слугував Сухопутний кадетський корпус, а частина тодішніх учителів, зокрема один із перших керівників школи Ніколай Виродов та учитель математики Іван Ніколаєв, були офіцерами. Поза тим, згідно з навчальними планами, у «класах» мали вивчати військову справу (фортифікацію та «артилерію»).

Досить виразне уявлення про стиль Колбека у керуванні «класами» дає розповідь їхнього учня — сироти Івана Тривоги. Він розписував директору тарантас, за що отримав доступ до бібліотеки, бо книжки тримали замкненими в скрині. Колбек інтенсивно експлуатував учнів: за словами Тривоги, «употреблял его и его товарищей в свои услуги», змушував їх прислужувати вчителям за столом, тощо. Це викликало в Тривоги нарікання, і він написав скаргу губернаторові, після чого постраждав та мусив тікати з Харкова²³.

²¹ Вступив на посаду 22 грудня 1775 р.: Там само, ф. 1710, оп. 2, спр. 1497, арк. 13.

²² Там само, спр. 1632, арк. 27.

²³ Топорков, «История Ивана Тревоги,» 253–255.

Розповідям ображеного й покараного сироти можна вірити, адже експлуатація дітей була характерною для сиротинців Російської імперії, про що достатньо свідчить приклад взірцевого Московського «воспитательного дома», з вагомими внесками та наглядовою радою²⁴, де практикували продаж сиріт майстрам для робіт. Вочевидь, таке робив й Іван Колбек, що підтверджують пригоди ще одного учня-сироти, Павла Топилова. У 1781 р. директор віддав Топилова (уроженця слободи Сватова Лучка Куп'янської округи) на два роки тутьському майстрові «железных дел» Івану Осипову для «обучения художеств». Коли цей термін минув, хлопець попросив майстра відпустити його до Харкова, проте майстер не погодився, бив учня і твердив, що той «отдан ему навечно в работники». Врешті Топилов утік із Тули і 1783 р. з'явився до наступного директора «класів» Густава фон Буксгевідіна²⁵.

Утім, немає певності, що саме Колбек запровадив у «класах» сувору дисципліну та нагляд. Приміром, академік Василь Зуєв, який 1782 р. проїжджав через Харків, у своїх подорожніх нотатках зазначає, що учням якраз бракує нагляду²⁶. Але так чи інакше, а навчальний заклад поволі перетворювався на «воспитательный дом» з особливою увагою до дітей військовиків. Зокрема, тогочасна чолобитна, подана опікунами сиріт, називає школу в Харкові «воспитательным домом» «для бедных и беспомощных», «для бедных разного рода жителей»²⁷; у цьому самому документі вчителі визначають основний контингент своїх учнів як «питомцы дворяне и разночинцы»²⁸.

²⁴ Майя Лавринович, «За фасадом російського Просвещения: питомцы Московского воспитательного дома о своей жизни», *Отечественные записки* 4 (2007): 265–283.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 558, арк. 46–46 зв.

²⁶ *Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона* (Санкт-Петербург: Императорская Академия наук 1787), 189. Щоправда, свідченням Зуєва в багатьох випадках не варто довіряти, адже він помітно плутається в характеристиці харківських навчальних закладів, наприклад, пише лише про 20 учнів-сиріт у «класах», перебільшує роль Аггея Колосовського в змінах у Харківському колегіумі та появі там світських дисциплін і училища для «поміщицьких дітей» (власне, згаданих «класів») тощо.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 1632, арк. 4, 25, 32, 34.

²⁸ Там само, арк. 35, 37.

Відомість 1776 р. про видачу жалування показує, що в «прибавочных классах» викладали такі дисципліни: французьку та німецьку мови, арифметику, геометрію та фортифікацію, правопис, архітектуру, малювання (йому навчали Семен Маяцький і Михайло Калиновський, а тимчасовий учитель у 1775–1776 рр., місцевий житель Василь Неминущий, згодом звільнився²⁹). Штат, затверджений ще попереднім директором Максимом Горленським, передбачав, крім учителів (11 осіб), роботу інтенданта, трьох працівників канцелярії і двох «дядьків» при вихованцях: француза Кона та німця Шленка. Існувала також посада інспектора (її обіймав майбутній директор, тоді ще вчитель французької мови Федір Кудрицький, який до того ж навчав вихованців письму) та кількох осіб для обслуги: серед них чех (?) Томіл Самодеев, «портомія» (праля) та куховарки³⁰. Крім того, діяв окремий «певческий» клас, що, напевне, мав власних учителів та кошторис. Зі сказаного бачимо, що «класи» станом на 1776 р. функціонували як повноцінна та цілком відокремлена від Харківського колегіуму структура.

Іван Колбек намагався дещо вдосконалити навчання, зокрема запровадити постійне спілкування іноземною мовою: з цією метою (для «разговору») до штату ввели окремого інспектора³¹. Цей момент заслуговує на особливу увагу для оцінки рівня володіння іноземними мовами та читання учнями зарубіжних книжок. Хоч у цілому важко сказати, наскільки ефективним було таке навчання упродовж всього існування «класів», проте принаймні такі відомі вихованці школи, як Іван Тривога та Роман Цебриков, досить непогано опанували іноземні мови.

Попри наявність документації та мемуарної літератури, треба визнати, що функціонування «класів» виглядає не вповні ясним, бо збережені інструкції не підтверджують, чи всі передбачені там заходи реалізувалися. Але так чи інакше, а вивчення іноземних мов, уроки малювання та співу й жвавий зв'язок із Харківським колегіумом та губернським управлінням, напевно ж, не сприяли перетворенню «класів» на військовий заклад. Проте, на думку Володимира Кравченка, ідея такого закладу побутувала, і вона

²⁹ Веретенников, «Художественная школа», 230, 232–233.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 1497, арк. 5–7.

³¹ Там само, спр. 1632, арк. 27.

«підготувала місцеве дворянство до проекту військового училища» у 1801 р., напередодні відкриття Харківського університету³². Що ж до військового напрямку, то він дійсно впродовж 1780–90-х рр. був присутній у курсах, що засвідчують спогади Василя Ярославського³³. Це вирізняло «класи» з-поміж решти подібних освітніх закладів по сусідніх губерніях, однак варто погодитися з автором редакційної замітки до спогадів Ярославського: за його спостереженням, «класи» являли собою «странную амальгаму разных познаний»³⁴.

Аналіз учительського та учнівського складу підтверджує оту «амальгаму знань» і різноманітність навчальних практик. У 1782 р., на час заміни керівництва «класів», там викладали Закон Божий, французьку мову (трьох вчителів для різних рівнів), німецьку мову (трьох вчителів), російську граматику, фортифікацію та артилерію, геометрію, арифметику, геодезію (землемірство, потрібне при проведенні розмежувань), танці, малювання, історію та географію, вокальну музику³⁵. Кількість казенних учнів коливалася від 54 до 65 осіб³⁶, тобто школа була невеликою. Крім того, на 1779 р. припадає

³² Кравченко, «Університет для України,» 97. Я б не зовсім погодився із цією думкою, бо період 1801–1803 рр. — це не лише військове училище, а й велика кількість просвітницьких проектів у Харкові, пропонує як російським урядом, так і представниками місцевого дворянства: інститут шляхетних панн (Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 3, оп. 9, спр. 190); лікарня (Дмитрий Багалеї, *Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)* (Харьков, 1898), 1: 55–56); сиротинець (ДАХО, ф. 3, оп. 9, спр. 148). Інша річ, що вибір було зроблено на користь університету, найдорожчого і найважливішого з проектів.

³³ «Записки В. И. Ярославского,» 116. Незмінним керівником та вчителем «артилерії і фортифікації» був упродовж 30 років відставний офіцер Іван Ніколаєв. У 1767 р., коли він вступав на службу, його записали як «графа Григорья Григорьевича фузилерного полку сержанта» (ЦДАК України, ф. 1710, оп. 2, спр. 882, арк. 11).

³⁴ «Записки В. И. Ярославского,» 109.

³⁵ Савва, «Из слободско-украинской старины,» 36.

³⁶ ЦДАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 558, арк. 12 зв., 14. Це дані на початок 1780-х рр. Цікавим є зауваження Івана Тривоги про зменшення кількості учнів: перебільшуючи їх кількість за директорства Горленського (близько 2 тис.), він пише, що за Колбека вона зменшилася до ста осіб. Див.: Топорков, «История Ивана Тривоги,» 253.

спроба відкрити поряд із «класами» приватний навчальний заклад француза Вілак'є³⁷, що залишилося тільки наміром, бо пізніших згадок про його існування немає. Проте вже сам задум, як і спроба двома роками раніше заснувати жіночий пансіон, засвідчує наростання попиту на освіту в Харкові, адже «класи» не охоплювали всіх охочих навчатися, бо їхній «інтернат» передбачав лише утримання дітей військовиків та сиріт.

Оцінюючи директорство Івана Колбека загалом, мусимо визнати, що йому вдалося зберегти і навчальний заклад, і вчительський склад, а частковий перехід до військової орієнтації видається неминучим з огляду на непевність перспектив світської освіти на тлі запотребованості військових кадрів у Російській імперії. Чергові, після Колбека, зміни в спрямуванні «класів» пов'язувалися, як і попередні, зі змінами в керівництві губернією. Після утворення Харківського намісництва й повернення Євдокима Щербініна Іван Колбек був усунутий з посади (мабуть, наприкінці 1781 р.), а на його місце виконувачем обов'язків керівника «класів» призначили губерньського землеміра Густава фон Буксгевідіна³⁸. Директорство Буксгевідіна виявилось тривалішим за попередні: він очолив школу в 1782 р., а залишив унаслідок землемірського скандалу аж 1797 р., і то знову через зміну світської влади³⁹.

Водночас, внаслідок секуляризаційних реформ, «класи» стали дедалі більше віддалятися від Харківського колегіуму, який поволі перетворювався радше на церковну семінарію. Утім, між вихованцями та викладачами обох закладів надалі зберігалися зв'язки⁴⁰. Ця «синтетичність» освіти є важливою регіональною рисою, що виокремлює «класи» на тлі решти імперських освітніх ініціатив. Так, на 1787 р. припадає спроба дещо змінити практику студій у колегіумі, зокрема запровадити світські дисципліни, які би знадобилися майбутнім священикам (ініціатором цих нововведень

³⁷ Багалей и Миллер, *История города Харькова*, 424–426.

³⁸ Дані про цього, вочевидь остзейського, німця доволі скупі (їх зібрано в нарисі Івана Вернета 1817 р.: Іван Вернет, «Харьковское кладбище», *Украинский вестник*, 6 (1817): 324–325). Відомо про сприяння йому графа Олександра Рум'янцева, а також про родину Буксгевідіна, особливо про тещу й тестя, які збагатили Харківську губернію «трояндами».

³⁹ «Записки В. И. Ярославского», 117–118.

⁴⁰ Пор.: Багалей, *Опыт истории*, 41.

став єпископ Феоктист Мочульський⁴¹). Окрім того, у 1780-х рр. студенти колегіуму отримали право навчатись у «класах»: за даними 1785 р., з 237 учнів 50 було семінаристами. Разом з тим, «класи» й надалі сприймалися як самодостатній навчальний заклад, бо вихованці колегіуму поповнювали світські установи, можливо, отримавши відповідні навички завдяки навчанню у «класах»⁴². Збереглися і підтвердження досить тісних контактів між колегіумськими студентами та учнями «класів» на персональному рівні. Так, найближчим товаришем вихованця «класів» Івана Тривоги був студент колегіуму Василь Фотієв⁴³, згодом знаний ініціатор світських освітніх ініціатив (відкриття університету та інституту шляхетних панн у Харкові)⁴⁴. Принагідно варто додати, що досвід заснування «прибавочных классов» було перейнято в сусідній із Харковом Полтаві: у 1780 р. тут відкрили «Слов'янську семінарію» і тоді ж було вирішено запровадити, за поданням архієпископа Никифора, «прибавочные классы» для вивчення греки та французької і німецької мов, а також класи арифметики й малювання⁴⁵.

Повертаючись до періоду директорування у харківських «класах» Густава фон Буксгевідіна, почати варто з того, що передачу навчального закладу йому як новому директорові в січні-лютому 1782 р. супроводжувала ретельна ревізія складу учнів та майна⁴⁶. Матеріали ревізійного опису показують наявність книжок у «класах», а також низки скульптур — найімовірніше, взірців для занять із малювання. Згадано 24 вихованці сиротинця з офіцерських дітей і 18 півчих (учнів, що мали тільки вокальні дані), а також куховарок,

⁴¹ Амфиан Лебедев, *Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности* (Харьков, 1902), 227.

⁴² Див.: Посохова, *Харківський колегіум*, 147–154.

⁴³ Топорков, «История Ивана Тривоги,» 255.

⁴⁴ Василь Фотієв — одна з найпомітніших постатей Харкова початку ХІХ ст., священник, проповідник, власник пансіону: Дмитрий Багалеи, «Два культурных деятеля из среды харьковского духовенства (священник Василий Фотиев и священник Андрей Самборский),» *Сборник Харьковского историко-филологического общества* 20 (1911): 18–53.

⁴⁵ Гавриил (Розанов), «Отрывок повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый,» *Записки Одесского общества истории и древностей российских* 3 (1853): 120.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 384.

«портomial» для «мытья воспитанникам платья» і кількох сторожів. Пізніша документація свідчить про істотне розширення сиротинця та «класів» упродовж 1782–1783 рр. Складається враження, що тоді при «класах» діяла якась нижча школа, з якої, навчивши читати й писати, переводили до училища⁴⁷. Збереглося також кілька подань про сиріт від одного з батьків чи брата. Так, реєстратор Харківської нижньої розправи Григорій Никитенко у своєму поданні писав, що його брат Іван уже трохи вмів читати й писати, але через нестатки він, Григорій, цього брата «содержать не в состоянии», тому просить прийняти хлопця до казенного училища⁴⁸. Так само оповідається про сироту Олексія Луценка, сотницького сина: батько дитини старий, мати померла, а поміщиця Тетяна Дуніна, яка взяла хлопця до Харкова, теж не в змозі його утримувати⁴⁹.

Ці та інші подання дозволяють стверджувати, що політика зарахування учнів і характер «класів» позиціонували навчальний заклад як і давніше, тобто сиротинець із певною соціальною специфікою — з перевагою для солдатських і офіцерських дітей. За приклад можна згадати зарахування Федора, сина «Ахтырской округи слободы Белок из малороссіян отставного солдата лейб гвардии Семеновского полка Степана Дрежирукова», або двох синів прапорщика Петра Соболева⁵⁰. У чолобитних їхніх батьків бачимо типові кліше про неспроможність «к содержанию и обучению» хлопців. Разом з тим, є низка справ про відрахування учнів, які засвідчують, що й цих сиріт не залишали напризволяще. Таким нещасливцем, приміром, став вихідець із казенних обивателів Микита Перехрестов, який перебував у «класах» з 1777-го по 1783 р., але наук не опанував, тож, згідно з «Уставом училищ» 1782 р., що передбачав передання нездатних до навчання солдатських та обивательських дітей ремісникам для опанування «мастерства», Микиту вилучили з «казенных питомцев» і відіслали до кравця⁵¹. Зарахований у 1783 р. син щойно згаданого солдата Семенівського полку Федір Дрежируков теж виявився «непонятен к научению преподаваемым наукам», і його роком пізніше

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само, арк. 22.

⁴⁹ Там само, арк. 24.

⁵⁰ Там само, арк. 16, 18.

⁵¹ Там само, арк. 60.

вирішили віддати годинникареві Івану Райнке (щоправда, хлопець попросився перед тим додому, в слободу Білки, звідки до Харкова не повернувся)⁵². Ще одного учня музичних класів, Герасима Перебийносова з Охтирки, у тому-таки 1783 р. відправили додому до родичів, бо він виявився до вивчення музики «неспособним», а на його місце було зараховано «способного» до вокалу сина церковнослужителя із Золочівської округи Харківського намісництва малолітнього Василя Жуковського⁵³.

На таку «плинність» вихованців (відрахування чи перехід на казенну службу) натрапляємо вдасне за директорства Буксгевідіна, коли загалом відрахували 65 осіб⁵⁴. Крім уже згаданої передачі на навчання до ремісників, практикувалися й інші способи. Так, коли учень Лев Буняков утік, його в 1784 р. викреслили з реєстру, «дабы казенный интерес не пропадал»⁵⁵. Дехто з вихованців, як приміром Федір Татаринів, того-таки 1784 р. вирішив, залишивши класи, піти на військову службу⁵⁶. Григорій Кулаженко з Глухова, учень «вокального и инструментального класса», який навчався з 1773 р., у 1784 р. «с голоса спал», однак його, як письменного, перепроводили копієстом на статську службу, а на місце Кулаженка зарахували харків'янина Степана Глабчатого, що виявився до «вокальной музыки способным»⁵⁷.

Кадрова політика і добір учнів Буксгевідіном мали свої наслідки. Станом на 1785 р. в «училищі» навчалося 237 учнів⁵⁸ (напевне, така кількість, попри деякі коливання, зберігалася й надалі). Що характерно, оскільки Буксгевідін суміщав посаду місцевого землеміра з директоруванням, у навчальному закладі розмістили ще й креслярню, де, очевидно, вправлялися молодші учні. Сам Буксгевідін, схоже, не був прибічником воєнізації «класів»: хоч при ньому збереглися

⁵² Там само, спр. 558, арк. 42.

⁵³ Там само, спр. 384, арк. 65.

⁵⁴ Там само, спр. 558, арк. 12–14 зв.

⁵⁵ Там само, арк. 57.

⁵⁶ Там само, арк. 62.

⁵⁷ Там само, спр. 555, арк. 1.

⁵⁸ Дані про кількість вихованців див.: Багалеї и Миллер, *История города Харькова*, 418. Водночас у сиротинці станом на 1784 р. було від 54 до 60 утриманців (за різними даними): ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 558, арк. 12 зв.; спр. 599, арк. 4.

військові вправи та фортифікаційні заняття, проте він відновив заняття з архітектури. Загалом же успіхи харківського осередку на тлі сусідніх намісництв, Воронежського та Саратовського, були помітними, бо коли в 1787 р. губернатор і досвідчений управлінець Василій Чертков відвідав «училище», то був настільки задоволений, що дозволив учителям носити мундири та шпаги⁵⁹.

Варто нагадати, що все сказане вище збіглося з початком освітніх реформ у Російській імперії, запроваджуваних з 1782 р. І хоч створені в цьому році «народні училища» носили радше проектний характер, бо викладацьких кадрів бракувало, але вже від 1786 р. розпочалося послідовне втілення запланованих змін⁶⁰. Українські намісництва підпали під реформування дещо пізніше через відсутність учителів, що їх за кілька років мали підготувати в Петербурзі. Однак питання, що робити з харківськими «класами» та як підвести цей навчальний заклад під загальний статут новостворюваних «народних училищ», окреслилося вже у 1787 р. Зокрема, у вересні цього року колезький протоколіст Іван Переверзев, харківський просвітницький діяч⁶¹, подав «доношение» губернаторові Дмитрію Норову з проханням призначити його інспектором «гімназії» при Харківському училищі. Переверзев мав добрий послужний список і викладав у Харківському та Воронежському «славено-греко-латинських» колегіумах, тож Норову ця ідея сподобалася, і він звернувся до Буксгевідіна, аби той узяв Переверзева за помічника. Оскільки Буксгевідін, як уже згадувалося, обіймав посаду ще й губернського землеміра, це мало би, на думку губернатора, полегшити його працю⁶². Рішення Буксгевідіна невідоме, але ймовірно, воно було

⁵⁹ Багалеї и Миллер, *История города Харькова*, 414.

⁶⁰ Про цю реформу й загалом про освітню систему часів Катерини II є кілька змістовних робіт: Дмитрий Толстой, *Городские училища в царствование императрицы Екатерины II* (Санкт-Петербург, 1886); Сергей Рождественский, *Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII–XIX вв.* (Санкт-Петербург, 1912); Андрей Любжин, *История русской школы Т. 1: Русская школа XVIII в., кн. 2* (Москва, 2014) та ін.

⁶¹ Див. детальніше про Переверзева та його мовознавчий твір: Sylvie Archaimbault et Serhii Wakoulenko, *Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782)* (Paris: Institut d'études Slaves, 2010).

⁶² ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 1046, арк. 4.

негативним, бо з пізнішого документа довідуємося, що Іван Перверзев обійняв директорство у т.зв. «малому» народному училищі⁶³ — новому навчальному закладі, заснованому в ході втілення освітньої реформи (воно діяло в Харкові із власними вчителями⁶⁴ нарівні з «головним училищем» аж до 1798 р., коли після чергової зміни цивільної влади обидва заклади було об'єднано⁶⁵). Що ж до «прибавочных классов», то їх було визнано адекватними задумові училищної реформи, і з 1789 р. вони стали Головним народним училищем намісництва, а після створення у 1805 р. університету цей навчальний осередок було перетворено на першу харківську гімназію, тобто зберігалася його своєрідна тяглість від 1768 р.

Додатково цю тяглість підтверджує і те, що в Головному училищі не втратили сили ті практики, які було започатковано «класами». Ідеться про зарахування на казенний кошт дітей відставних військовиків і немаєтних поміщиків⁶⁶, про увагу до викладання військової справи⁶⁷, про зв'язок із семінарією та Церквою (через навчання співу та наявність хору)⁶⁸, тощо. Варто додати, що подальша кар'єра вихованців училища була здебільшого пов'язана не з Харковом, а зі столицями та сусідніми губерніями⁶⁹, натомість у місті вони залишалися хіба в окремих, виняткових випадках.

⁶³ Там само, арк. 6.

⁶⁴ Багалеї и Миллер, *История города Харькова*, 428–429.

⁶⁵ Архів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, ф. 37, спр. 360, арк. 9.

⁶⁶ ДАХО, ф. 3, оп. 5, спр. 24, арк. 2–6, 11–13. Найцікавіше тут, що харківська вдова Софія Крамаревська, яка хотіла віддати до училища свого сина, 8-річного Митрофана, називає у 1801 р. цей заклад «классы» (арк. 13). Див. також: Там само, оп. 7, спр. 219; оп. 9, спр. 123.

⁶⁷ Про військові виклади згадує Василь Ярославський, який навчався тут у 1790-х рр. Див.: «Записки В. И. Ярославского,» 116.

⁶⁸ ДАХО, ф. 3, оп. 9, спр. 210, арк. 1–7 (керівник хору — учитель Снісаревський).

⁶⁹ Це питання потребує додаткових студій, хоч показовими є приклади Івана Тривоги та братів Івана й Романа Цебрикових. Наприклад, Роман Цебриков під час відвідин Харкова у 1813 р. зустрічався з кількома приятелями, з якими разом навчався «и которые теперь служат при разных по губерниях местах» (Роман Цебриков, *Путешествие из Петербурга в Харьков* (Харьков, 2013), 97).

У такий спосіб Харків наприкінці XVIII ст., завдяки існуванню тут Головного училища і постійній присутності як студентів, так і викладачів, перетворився на основний регіональний центр освіти, що невдовзі стало однією з підстав відкриття у місті університету. Разом із тим, потужність місцевих просвітницьких трансформацій не варто перебільшувати. У Харкові, приміром, так і не з'явилися ані повноцінна друкарня⁷⁰, ані бібліотека (хоч такі проекти існували ще з початку 1770-их), а конкуренція навчальних закладів обмежувалася духовним колегіумом-семінарією, солдатською школою та малопомітними приватними ініціативами. Що ж до харківського Головного училища, то воно було доволі провінційним закладом, без широких перспектив реалізації потенціалу вихованців та без будь-якої наукової праці (це, зрештою, пізніше відбилося і на першому в підросійській Україні університеті).

Однак проблема видається ширшою, аніж вади провінційності. Заснування перших світських навчальних закладів на території України виразно носило військовий чи напіввійськовий характер. Це загалом уписувалося у загальноєвропейські процеси творення регулярних армій і поширення нових видів зброї та фортифікацій, що потребувало фахівців, яких «замовляла» державна машина. В Україні перші освітні осередки такого типу з'являються уже починаючи від 1720-х рр. у подібні «шкіл» при гарнізонах регулярної армії. Ба, навіть пізніша, з 1768 р., поява «демократичних» «прибавочних класов» у Харкові не дозволила їм уникнути мілітаризації, а поступове наростання уваги до дисципліни та військової справи звужувало освітні стандарти і запити. Таку ситуацію, проте, мусимо визнати неунікненою з огляду на специфіку «державного замовлення», і власне це виразно оприявнюється на прикладі світських освітніх закладів Харкова.

⁷⁰ Хоч проект створення друкарні існував, а з 1783 р. під імператорський указ про необхідність друкарень у губернських центрах навіть розпочалися приготування до її відкриття, проте реально її відкрили аж 1793 р. Див.: ДАХО, ф. 3, оп. 9, спр. 181, арк. 1–2.

Bibliography

Archaimbault, Sylvie, Wakoulenko, Serhii. *Un comparatiste avant la lettre: Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe... à l'usage des Ukrainiens» (1782)*. Paris: Institut d'études Slaves, 2010.

Bahalei, Dmitrii. «Dva kulturnykh deiatelia iz srody kharkovskogo dukhovenstva (sviashchennik Vasiliï Fotiev i sviashchennik Andreï Samborskii).» *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskoho obshchestva* 20 (1911): 18–53.

Bahalei, Dmitrii, and Miller, Dmitrii. *Istoriia goroda Kharkova za 250 let ego sushchestvovaniia (1655–1905)*. Vol. 1. Kharkov, 1905.

Bahalei, Dmitrii. *Opyt istorii Kharkovskogo universiteta (po neizdannym materialam)*. Vol. 1 (1802–1815). Kharkov, 1898.

Danilevskii Grygorii. *Ukrainskaia starina: Materialy dlia istorii ukrainskoi literatury i narodnoho obrazovaniia*. Kharkov, 1866.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, f. 229, op. 1, spr. 14.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 5, spr. 24.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 7, spr. 219.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 9, spr. 123.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 9, spr. 148.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 9, spr. 181.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 9, spr. 190.

Derzhavnyi arkhiv Kharkivs'koi oblasti, f. 3, op. 9, spr. 210.

Foucault, Michel. *Surveiller et punir: Naissance de la Prison*. Paris, 1975.

Gavriil, (Rozanov). «Otryvok povestvovaniia o Novorossiiskom kraie iz originalnykh istochnikov pocherpnutyi.» *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh* 3 (1853): 79–129.

Kovanko, Semen. *Opisanie Kharkovskoi gubernii*. Kharkov, 1857.

Kravchenko, Volodymyr. «Universytet dlia Ukrainy.» In Kravchenko, Volodymyr. *Ukraina, imperiia, Rosiia. Vybrani statyi z modernoi istorii ta istoriografii*, 87–132. Kyiv: Krytyka, 2011.

Kuk, Vasil. «Kharkivs'ki shkoly — kolehiia ta dodatkovi klasy.» *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* 7 (1970): 97–101.

Kvitka, Grygorii. «Obzor gazet y zhurnalov.» *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia* 3 (1841): 26–54.

Lavrinnovich, Maya. «Za fasadom rossiiskoho Prosveshcheniia: pitomtsy Moskovskogo vospitatelnogo doma o svoei zhyzni.» *Otechestvennye zapiski* 4 (2007): 265–283.

Lebedev, Amphian. *Belgorodskie arkhieiei i sreda ikh arkhiepastyrskoii deiatelnosti*. Kharkov, 1902.

Lebedev, Amphian. *Kharkovskii kollegium kak prosvetitel'skii tsentr Slobodskoi Ukrainy do uchrezhdenia v Kharkove universiteta*. Moskva, 1886.

Litak, Stanislav. «Wandlungen in polnischen Schulwesen im XVIII Jahrhundert.» In *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band 3. Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung und Wissenschaft im XVIII Jahrhundert*, 96–125. Wien, 1976.

Liubzhyn, Andrei. *Istoria russkoi shkoly, vol. 1: Russkaia shkola XVIII v. P. 2*. Moskva, 2014.

Masliichuk, Volodymyr. ««Novopribavochnye klassy»: sprobna svits'koho navchal'nogo zakladu u Kharkovi 1765–1775 rr.» *Kyivs'ka akademiia* 11 (2013): 137–153.

Posokhova, Liudmyla. *Kharkivs'kyi kolehium (XVIII — persha polovyna XIX st.)*. Kharkiv: Business Inform, 1999.

Puteshestvennye zapiski Vasiliia Zueva ot S. Peterburga do Khersona. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk, 1787.

Rozhdestvenskii, Serhei. *Ocherki po istorii sistem narodnogo prosveshcheniia v Rossii v XVIII–XIX vv.* Sankt-Peterburg, 1912.

Rukopysnyi viddil Tsentral'noi naukovoii biblioteki Kharkivs'koho natsional'nogo universytetu im. V. Karazina, No 458/c.

Savva, Vladimir. «K istorii Kharkovskikh uchilishch.» In Savva, Vladimir. *Iz slobodsko-ukrainskoi stariny kontsa XVIII v. (zametki i materialy)*, 21–28, Nezhin, 1906.

Tolstoi, Dmitrii. *Gorodskie uchilishcha v tsarstvovanie imperatritsy Ekateriny II*. Sankt-Peterburg, 1886.

Toporkov, Andrei. «Istoria Ivana Trevogi.» In *Publitsystika i istoricheskie sochinenia perioda feodalizma: Sbornik nauchnykh trudov*, 246–276. Novosibirsk, 1989.

Tsebrikov, Roman. *Puteshestvie iz Peterburga v Kharkov*. Kharkov, 2013.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1709, op. 2, spr. 384.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1709, op. 2, spr. 555.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, m. Kyiv, f. 1709, op. 2, spr. 558.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1709, op. 2, spr. 599.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1709, op. 2, spr. 1046.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1710, op. 2, spr. 882.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1710, op. 2, spr. 1274.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1710, op. 2, spr. 1497.

Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1710, op. 2, spr. 1632.

Veretennikov, Vasilii. «Khudozhestvennaia shkola v Kharkove v XVIII v.» *Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, XIX (1913): 224–234.

Vernet, Ivan. «Kharkovskoe kladbishche.» *Ukrainski vestnik* 6 (1817): 320–333.

Viddil rukopysnykh fondiv ta tekstolohii Instytutu literatury im. T. Shevchenka NAN Ukrainy, f. 37, spr. 360.

«Zapiski V.I. Iaroslavskoho.» *Kievskaiia starina*, 9 (1887): 109–152.

Abstract**From the “Additional Classes” to “Public School”.
Secular Educational Institution in Kharkiv, 1775–1789**

History and beginning of the secular schools, the beginnings of a new, secular education is one of the leading topics for this research. The emergence of the «additional classes» in 1768 was one of the first attempts in the secular educational establishment on the territory of Eastern Ukraine. From its beginning it depended on the civil power and had a broad range of subjects and an orphanage house. Special attention was paid to studying foreign languages and the basics of arithmetic and architecture. However, in the second half of the 1770s the school started to bear military characteristics. It was promoted by Headmaster Ivan Kolbek. In spite of these processes, the school retained the «classes» of drawing and singing, its structure and principles of operation. Unlike many other secular schools, the school remained, despite administrative reforms and changes in the management of the province. The school educated the future local officials. Kharkiv school also maintained vital contacts with Kharkiv Collegium, complementing the seminary by the presence of secular disciplines. The school had already had some experience and material provision before the imperial educational reform of 1782-1790.

At the end of the 1780s, thanks to the school and collegium, Kharkiv was a leading educational center in the region, which to a certain extent predetermined the future opening of the University in the city.

Keywords: school, orphanage, the military discipline, collegium, Kharkiv.